

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В.М. КОРЕЦЬКОГО

На правах рукопису

ІГНАТОВ Володимир Олександрович

НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА:
НАЦІОНАЛЬНИЙ І НАДНАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ

Спеціальність 23.00.02. —
політичні інститути і процеси

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Київ — 1996

АВ 34.670

Робота є рукописом.

Робота виконана у відділі соціальної філософії Інституту філософії НАН України.

Науковий консультант — доктор філософських наук,
професор М.М. Мокляк

Офіційні опоненти: Доктор юридичних наук, член-кореспондент
НАН України Сіренко В.Ф.

Доктор історичних наук Дзюбо І.С.

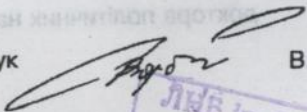
Доктор політичних наук Вівчарик М.М.

Провідна організація — Національний Інститут стратегічних
досліджень

Захист відбудеться "24" травня 1996 р. о 15 годині
на засіданні Спеціалізованої ради по захисту дисертацій на
здобуття наукового ступеня доктора політичних наук при
Інституті держави і права ім. В.М. Корецького за адресою:
252001, Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4 З дисертацією можна
ознайомитись у бібліотеці Інституту держави і права НАН України

Автореферат розіслано 23 травня 1996 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої ради,
кандидат політичних наук

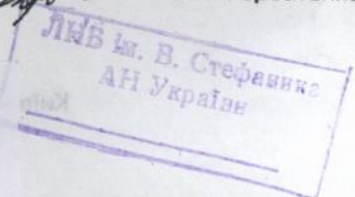

В.П. Горбатенко

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00760279 (V)

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ. Сучасний етап розвитку людства характеризується зростаючою взаємозалежністю національних держав, що значно посилює їх співробітництво перед майбутньою вселенською катастрофою, яка погрожує земній цивілізації — ядерної, екологічної, економічної, сировинної, технологічної, санітарно-епідеміологічної тощо. Перед народами постає проблема об'єднання, щоб здійснити соціально-економічні та політичні перетворення для подальшого буття планети. З цією метою необхідно йти на компроміси, виробляти єдність дій, зусиль, намірів, злиття національно-державних потенціалів, засвоєння наднаціональних цінностей, інакше кажучи, переходити до розвитку в наднаціональному вимірі. Існуючі міждержавні та міжетнічні економічні та політичні конфлікти, які часто переростають у війни, заважають налагодженню гармонійних міжнародних відносин, інтернаціоналізації буття суспільства, формуванню нового світового порядку. Й. Галтунг, розроблюючи проблеми транснаціональної перспективи, зазначав, що суспільство покликане служити задоволенню людських потреб. Не існує державнозначущих цілей (таких, як національний інтерес, економічний, процвітання, демократія чи соціалізм), які б не зачіпали власне людських інтересів. Слепе наслідування подібним цілям є найкращим способом просування до загибелі людства. Вищою кінцевою метою є лише людська самореалізація.

Взаємовідносини між національними державами завжди були актуальною проблемою для життєдіяльності людства і збереження його духовних та матеріальних цінностей. Скажімо, про взаємовідносини між народами Російської імперії, як і взагалі про імперіалістичні угруповання, в кінці XIX та на початку XX ст. висловлювалось безліч різних, часом протилежних думок. В роботах філософів, істориків, соціологів та політологів значна

увага приділялась саме міжнаціональним відносинам. При цьому кожен з дослідників трактував їх з позицій власного світосприймання чи існуючої політичної кон'юнктури. Якщо одні, підтримуючи концентрацію національних сил кожного народу, відстоювали їх права на свою економічну, політичну чи культурну незалежність, то інші, навпаки, вважали, що прогрес кожного окремого народу можливий тільки в межах чи кордонах багатонаціональної централізованої держави.

Майже для всіх континентів ця проблема залишається актуальною протягом всього ХХ ст. На сучасному етапі нараховується більше двохсот країн, в яких проживає спільно велика кількість етносів, що з тих чи тих причин не мають власної державності. Однією з тенденцій майбутнього розвитку етнопонаціональних спільностей вважається утворення політично незалежних невеликих національних держав, бо полінаціональність не витримує перевірки часом. Прогнозується, що Шотландія стане незалежною від Англії, розпадуться на окремі державні одиниці Італія і Канада. Безліч національних держав сформується на території сучасних Росії та Китаю.

Але обґрунтовується також думка, що економічна необхідність змусить невеликі національно-державні утворення, які вже існують чи можуть через деякий час виникнути внаслідок дезінтеграції, створити відповідно свої соціально-економічні і політичні блоки чи союзи, засновані не на домінуванні однієї національної спільноти, а на добровільних, демократичних, паритетних засадах громадянського типу.

Західні спеціалісти вважають, що процеси інтеграції й дезінтеграції є необхідною умовою для подальшого розвитку людства. Отже передбачається, що стануть єдиними державними спільнотами Європа, Азія, Африка, Америка. Більше того, наводяться

аргументи створення єдиного світового уряду, в компетенцію якого буде входити вирішення глобальних проблем людства: ліквідація бідності, усунення воєн і міжнаціональних конфліктів, остаточне вирішення екологічних проблем.

Таким чином, актуальність теми полягає в тому, що досліджуються реальні процеси функціонування національних держав, які є основними чинниками життєдіяльності людства, а також різні національні, філософські, соціологічні та політичні теорії і концепції, в яких передбачаються тенденції подальшого розвитку людства. Аналіз сучасних і майбутніх тенденцій розвитку національних держав значною мірою стосується і вибору свого шляху молодого українською державою.

В сучасних умовах склались об'єктивні і суб'єктивні підстави для поглибленого вивчення соціально-економічних і політичних взаємин між національними державами, їх потенційної внутрішньої і зовнішньої конфліктності з тим, щоб сприяти науково обгрунтованому прийняттю рішень на рівні державних інститутів, політичних партій, рухів як всередині національних держав, так і на світовому рівні.

СТУПІНЬ РОЗРОБЛЕНОСТІ ТЕМИ. Комплексні та взаємозалежні проблеми народів, націй, національностей, етнічних та етнографічних груп завжди привертала увагу дослідників. Філософи, історики, соціологи, політологи, етнографи кожен по своєму вивчали ці реалії. Значний доробок зроблений і психологами, зокрема, у вивченні психічного "обличчя" нації. На окремих етапах, в різні історичні епохи дослідники оперували певними науковими поняттями, які з часом розвивались, збагачувались, доповнювались, критикувались послідовниками. Багатозначність цих понять виявлялася і в соціально-політичній практиці жит-

тедіяльності народів. Окремі теорії на довгий час відкидались в зв'язку з конкретною політико-ідеологічною кон'юнктурою, але потім, через деякий час, до них знову повертались під тиском змін у соціально-політичному житті тієї чи іншої країни.

Зміна геополітичного виміру в кінці ХХ століття знову змушує переосмислити різноманітні ідеї і погляди на сутність процесів інтеграції та дезінтеграції, які значною мірою стосуються формування незалежних держав і, зокрема, становлення суверенної України. Це, в свою чергу, є чинником змін і міжнародних соціально-політичних орієнтирів. Тим більше, що проблема суверенності України, її самоідентичність завжди була і залишається найважливішим фактором осмислення її як нової національної держави і для Росії, і для Європи. Ідея становлення української держави в теоретичному плані розроблялась національними та західними фахівцями. Особливо це стосувалось специфічних кризових періодів, пов'язаних з еволюційно-революційними процесами. Аналіз вже надрукованої літератури показує, що розбіжність думок щодо української нації, її історії, традицій, державотворення і перспектив розвитку була досить велика і практично альтернативна. Те ж саме можна сказати про дослідників минулого в Росії, як по відношенню до розвитку самої російської нації, так і російської держави в цілому з усіма її етнонаціональними спільнотами.

Складність національної проблеми і в теоретичному, і в практичному плані породжує плюралізм думок, притаманний західноєвропейським і американським дослідникам як минулого, так і на даному етапі. В цьому розумінні заслуговує на увагу висловлювання Дж. Гелбрейта, який писав, що він зіткнувся з глибокими протиріччями в сучасному індустріальному

суспільстві, але не зміг запропонувати їх рішення. Ця думка сто-сується, зокрема, протиріч між корпорацією і державою.

Одностайність у поглядах на зміст понять "нація" і "міжнародні відносини" панувала в радянський період, бо таким чином виконувалось соціально-політичне замовлення з боку держави, тому ідейна платформа дослідників мала незначні розбіжності і була спрямована на формування в межах багатонаціональної держави єдиного соціально-політичного організму. При цьому критикувались і відкидались як псевдонаукові інші погляди на тенденції розвитку як національних, так і багатонаціональних держав. Якщо на Заході щодо перспектив розвитку національних держав панував плюралізм думок і було висунуто багато теорій та концепцій майбутнього устрою людства, то радянські дослідники майже одноставно розробляли і обґрунтовували формування єдиної міжнародної спільності — радянського народу — практично ігноруючи соціально-політичний аспект етнічності.

Сама по собі ідея створення нової історичної спільності — радянського народу — на основі ідеології міжнароднізму була, на нашу думку, близькою до ідеї американського "плавильного котла", яка в свій час була використана для формування свідомості єдиного американця поза його етнічним походженням. Однак перепис населення показав, що лише шість відсотків населення Америки визначили себе як "без-дефісні" американці. Це вказує на те, що етнічність має глибокі корені, адже основна маса американців пам'ятає своїх предків, які колись були ірландцями, італійцями, китайцями, японцями, німцями, українцями і т.ін.

Все ж політико-ідеологічні умови вимагали розробки теоретичних питань розвитку націй і національних відносин, що знахо-

дило своє відображення а працях І.Ф. Аношкіна, Е.О. Баграмова, Ж.Г. Голотвіна, В.Б. Євтуха, С.Т. Калтахчяна, М.І. Куліченка, П.М. Федосєєва, Ю.І. Римаренка, О.І. Холмогорова, Н.З. Чавчавадзе, Т.Ш. Ширматової та ще багатьох дослідників. Разом з тим, політична практика імперського мислення заважала враховувати досягнення теоретичної думки, яка мала місце в країнах західної демократії. Згадані дослідження в цілому відповідали політичній кон'юнктурі розвитку такої полінаціональної держави, як колишній СРСР.

Проблеми національної політики розроблялись в працях Р. Абдулатипова, М. Беджанова, А. Вдовіна, Ф. Горовського, М. Джунусова, В. Межуєва, В. Михайлова та інших.

Етнополітичні аспекти взаємовідносин між народами і причини конфліктів на національному ґрунті висвітлені в дослідженнях С. Арутюнова, Ю. Бромлея, М. Вівчарика, Х. Вовк, М. Губогло, Л. Гумільова, І. Дзюбко, Л. Дробіжевої, В. Тішкова, Н. Броліша, Т. Бурмістрової, О. Жарнікова, М. Іордана, Е. Паїна, Б. Попова, Я. Ребане, М. Ярощука.

Державно-правові аспекти міжнаціональних відносин і державницького устрою розроблялись такими спеціалістами, як Г. Атаманчук, В. Бабкін, Ф. Бурчак, О. Висоцький, Н. Воробйов, В. Денисов, В. Євінтов, М. Козюбра, О. Мироненко, Г. Смірнов, В. Сіренко, Б. Туманов, Ю. Шемшученко та ін.

Критичному аналізу окремих соціально-політичних аспектів розвитку національних держав та націоналізму присвячені роботи Ю. Вілкова, В. Євдокименка, О. Картунова, О. Майбороди, В. Ткаченка, Н. Хмари, Б. Шувалова і ін.

Супільно-політичні тенденції розвитку націй і національних відносин здебільшого з альтернативних точок зору досліджувались і зарубіжними спеціалістами. Як правило, частина з них

майбутні тенденції пов'язує з посиленням націоналістичних тенденцій і зростанням етнонаціоналізму, а майбутнє людства ставлять в залежність від зменшення сили ідеології націоналізму, яка є, на їх думку, найсильнішою з усіх ідеологій ХХ ст. Інші спеціалісти зовсім відкидають національні пріоритети, доводячи, що поділ людства на нації — це його вчорашній день, а його майбутнє — у відмові від національного поділу, національних вартостей і у сприйнятті космополітичних, наднаціональних чинників. Окремі сучасні автори солідаризуються з думкою П. Сорокіна, що не існує національних проблем з точки зору соціологічного розуміння розвитку суспільства, бо соціальна нерівність завжди пов'язана з національною. Однак, як він вважає, є загальна проблема нерівності, що виступає в різних видах і продукується в залежності від комбінації загальних соціальних чинників, серед яких не можна віднайти спеціально національного, відмінного від релігійних, економічних, інтелектуальних, правових, побутових, станovo-професійних, територіальних і ін. чинників. Виходячи з вищевказаного, можна поділити дослідників на дві групи. Одні, які вважають, що національна держава і в подальшому буде розвиватися лише в своїх історичних теренах чи технологічно-науковому напрямку, який розширює свідомість людини до планетарного рівня, і тих, що розробляють проекти, в яких обгрунтовується ідея соціально-політичної єдності без національної специфіки, пропонується нове бачення ідеології, релігії наднаціональних вартостей на відміну від тих теорій, в яких перебільшується значення національної диференціації людства.

В даному випадку йдеться про створення наднаціональних інститутів регіонального і світового рівня, що відповідали б сучасним вимогам та практичній діяльності наднаціональних (транснаціональних) корпорацій.

В монографіях та статтях Г. Айзекса, Дж. Білла, Д. Брейна, Б. Вольфа, Н. Глейзера, Ю. Каменка, А. Коббена, Л. Коузера, Л. Корбетта, У. Коннора, К. Лейдена, К. Мінога, Д. Мойніхема, Дж. Пламенаца, Р. Полена, У. Портера, Т. Раковської-Хармстоун, Х. Сетон-Уотсона, Е. Сміта, Л. Снайдера, Ф. Таджмена, Б. Шейфера та багатьох інших стверджується, що тільки націоналізм може бути покладений в основу розвитку національних держав в майбутньому і, відповідно, міжнаціональних відносин. Аналізуючи різні його форми, види, підвиди, вони, разом з тим, значною мірою солідарні з думкою Г. Кона, що націоналізм є політичним переконанням, який цементує сучасні національні суспільства і легалізує їх вимогу в державній владі. Саме націоналізм концентрує вищу лояльність більшості людей до національної держави, як до існуючої, так і бажаної. Разом з тим підкреслюється, що для національних держав, територія яких знаходиться в безпеці та самі вони вже давно сформовані, націоналізм є реакційним атавізмом примітивної ворожості по відношенню до тих націй, які політично ще не сформувались в національні держави. Для народів, чия державність знаходиться в майбутньому, націоналізм є необхідною умовою на шляху до соціального прогресу. З протилежних позицій обґрунтовується тенденція розвитку національних держав в роботах Р. Беркса, С. Браун, Дж. Герца, С. Дерсі, К. Дойча, І. Люарда, Г. Моргентау, Д. Растоу, Р. Розенкранса, С. Гоффмана, В. Феркіса, Г. Янга та інших. Нація ними розглядається як застарілий феномен, абстракція, штучний конструкт і вже не може відігравати значну роль на політичній арені. Це аргументується тим, що нації, які досягли значних успіхів в економіці і культурі, активно переходять на позиції інтернаціоналізму чи космополітизму, бо саме це дає їм можливість розширити ринки збуту як духовно-культурних, так і матеріальних здобутків.

Космополітична тенденція майбутнього розвитку тісно пов'язується з діяльністю міжнаціональних корпорацій. Вони поступово стають організаторами міжнародного життя народів, які, переслідуючи свої власні інтереси, разом з тим інтегрують народи в єдине людство. Подальший успішний розвиток людства потребує заміни національних вартостей на наднаціональні для успішного функціонування регіонального чи світового урядів. Обґрунтуванням цих ідей займалися Р. Барнет, В. Вінер, Дж. Галтунг, У. Джоунс, Р. Інглхарт, У. Лякер, А. Мазруї, Р. Мюллер, Дж. Пелтон, Дж. Стек, Б. Стоук, А. Туррен, О. Фрімен, К. Холсті та інші дослідники, які повністю заперечують національну тенденцію розвитку в її ізольованому вигляді і пропонують ідеї загальнолюдської, глобальної єдності, що повинна згуртувати всі народи на вирішення глобальних проблем планети.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Загальна мета дослідження — показати, що зарубіжні та вітчизняні теорії і концепції, в яких обґрунтовується майбутній розвиток національних держав, базується на двох реально існуючих вимірах: національному і наднаціональному, бо в значній мірі кожна національна держава на даному етапі має відповідний стан саморозвитку. Сучасні соціально-політичні рухи та громадські угруповання зацікавлені в розробці глобальних стратегічних цілей, які б задовольнили потреби людства в його прогресивному розвитку. Наднаціональні цінності та техніко-економічний розвиток національних держав повинен трансформувати міжнаціональні відносини та прискорити процес інтеграції людства, незважаючи на все ще існуючий опір з боку окремих національно-етнічних спільнот.

Для реалізації цієї мети ставились наступні завдання:

— вивчити соціально-політичні основи, умови та причини для визначення поняття "держава-нація";

— показати, що націоналістичний і космополітичний підходи у визначенні тенденцій розвитку національної держави є історично обумовлені, бо відбивають реальні процеси економічної, політичної та етнокультурної взаємодії народів;

— з'ясувати роль і значення державного суверенітету для процесу інтеграції національних держав в межах як окремих регіонів, так і світу в цілому;

— обґрунтувати, що в етнічному ренесансі часто переважають політичні, економічні і культурні аспекти дестабілізуючого для розвитку людства характеру в зв'язку з відсутністю механізму врегулювання етнонаціональних взаємовідносин;

— зробити аналіз впливу ідей наднаціонального виміру розвитку людства на вирішення виникаючих перед ним глобальних проблем;

— означити можливості і шляхи цивілізованого становлення української суверенної держави у новому світовому порядку, що динамічно розвивається.

ДЖЕРЕЛА І ЕМПІРИЧНИЙ МАТЕРІАЛ ДОСЛІДЖЕННЯ. В основу дисертаційного дослідження покладено теоретичне переосмислення праць спеціалістів з проблем розвитку націй, багатонаціональних держав, етнонаціональних взаємовідносин, які були видані за останні два десятиріччя в республіках колишнього СРСР. Узагальнено значний теоретичний і фактичний матеріал істориків, філософів, політологів, соціологів, психологів західних країн за цей же період, які з різних методологічних позицій підходили до визначення сутності понять "нація", "національна держава", "етнічна група", "націоналізм", "космополітизм",

"супернаціоналізм". Вивченню проблеми сприяли також опубліковані за останні роки праці в галузі українознавства — як вітчизняних, так і спеціалістів з даної проблеми в діаспорі. Використані соціологічні дані і аналітичні довідки відносно етнічних груп, які друкувались в західних періодичних соціологічних виданнях, а також дослідження, проведені сектором філософії і соціології нації і етносу Інституту філософії НАН України по вивченню етнічних груп України, в якому брав участь і дисертант. Вказане комплексне дослідження проводилось протягом 1990-1991 років і охоплювало майже всі регіони України, де компактно проживають представники різних етнічних груп.

НАУКОВІ ПОЛОЖЕННЯ, ЩО ВІДЗНАЧАЮТЬСЯ НОВИЗНОЮ І ВІНОСЯТЬСЯ НА ЗАХИСТ. Дисертантом на основі теоретичного аналізу пропонується наукова концепція національного і наднаціонального виміру розвитку національних держав, зумовленого в наш час інтеграційними і дезінтеграційними процесами, які відбуваються на основі соціально-економічних, політичних і культурних відмінностей народів. Дана концепція базується на сучасних ідеях, теоріях та соціально-політичних прогнозах, що розкривають механізм реальних взаємовідносин між народами і прогнозують тенденції їх розвитку.

1. Запропоновано узагальнююче трактування сутності національної держави як моноетнічного чи поліетнічного суспільства, об'єднаного загальними інтересами та потребами, історичною пам'яттю і загальною долею, в якому добровільно чи примусово зінтегровані соціально диференційовані групи та національності, які створили свої соціально-політичні інститути та законодавчу систему з метою забезпечення суверенності, територіальної цілісності та безпеки і є міжнародно визнаними.

2. Зроблено висновок, що не національна спільність як така, а національна держава була і залишається вирішальним чинником на політичній арені світу, незважаючи на те, що в епоху технологічної модернізації вона проголошується окремими політичними силами як анахронізм. Сучасні національні держави, які створювались в різні історичні періоди, як правило, займались не стільки інтеграцією населення в єдину соціальну спільність, скільки переглядом політичних кордонів та асиміляцією різних етносів. Поліетнічність національної держави якраз і підсилюється етнічною, культурною та господарською відмінністю складаючих її елементів.

3. Доведено, що з наукової точки зору сучасний розвиток цивілізації можна звести до двох об'єктивних альтернативних тенденцій: націоналістичної і космополітичної.

4. Показано, що політичне врегулювання взаємовідносин між національними державами, які, в свою чергу, є багаторівневими утвореннями, становить значну складність і може бути вирішено з урахуванням поліструктурності і поліфункціональності суспільного життя.

5. Стверджується, що суспільно-політична інтеграція національних держав як на регіональному, так і світовому рівнях, не може бути втілена лише на унітарно-федералістських чи глобально-функціоналістських принципах, які розробляються альтернативними теоріями. Вона може бути втілена в життя з урахуванням усіх теоретичних та практичних досягнень світової цивілізації.

6. Доведено, що регулювання взаємовідносин між національними державами виступає формою зв'язку соціально-політичної теорії та соціально-політичної практики, які повинні

забезпечити функціонування всього людства, незважаючи на тимчасові і локальні пріоритети національних інтересів.

7. Виявлено, що національний інтерес притаманний кожній людині у світі, і, отже, нагальною потребою стає необхідність практичного використання апробованих на рівні ЄС моделей інтегрування між людьми різних національностей, держав, партій, рухів, які б базувалися на рівноправності, повазі національних відмінностей і прав, солідарності, співробітництві.

8. Показано, що в сучасних умовах багатонаціональні корпорації є значним новим соціально-інноваційним інститутом світового значення, який суттєво впливає на політику національних держав, сприяє створенню умов для поліпшення стосунків між народами. Вони є значною глобальною світовою силою, яка забезпечує вільний перебіг ідей, політичних рухів, капіталу. Всупереч національним кордонам вони здатні зменшити політичний вплив національної держави за рахунок створення міжнародних політичних партій, рухів, не обмежених національними інтересами та кордонами.

9. Доведено, що тенденцією майбутнього розвитку національних держав є формування відкритих громадянських суспільств, які намагатимуться об'єднати свої зусилля для врегулювання міждержавних стосунків на плюралістичних принципах функціонування людства як цілісної системи. Така система виробить свою власну концепцію розвитку, яка буде базуватись на виживанні людства в цілому. Відійде в минуле поділ народів на лідерів і підлеглих, бо їх відмінність та особистість стане однією з переважних цінностей.

10. Стверджується, що соціально-політичні проблеми, які стоять перед людством, неможливо вирішити в межах тільки однієї національної держави, бо набирають сили недержавні і

неурядові світові організації. Наднаціональні інститути мають тенденцію докорінно впливати на політичні інтереси суверенних національних держав і створювати нову систему взаємозв'язків між народами. Ідея нового світового порядку вимагає від національних держав підпорядкування вимогам інтеграції у всіх сферах життєдіяльності народів.

11. Обгрунтовано, що Україна як держава має ввійти в світове співтовариство з урахуванням всього того, що людство виробило в цілому, та власних національних здобутків, які визнаються міжнародним співтовариством. Емоційно-історичний погляд на розбудову державності, тлумачення національної ідеї як самодостатньої, не сприятиме подоланню розбіжностей, суперечностей у формуванні нової держави як дієвого актора майбутнього світового порядку.

ТЕОРЕТИЧНА І ПРАКТИЧНА ЗНАЧИМІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Основні результати дисертаційного дослідження сприяють розумінню сучасних соціально-політичних тенденцій розвитку національних держав і міжнаціональних відносин як на рівні окремого регіону, так і світового процесу в цілому, і висвітлюють протиріччя між становленням національних держав у різних регіонах світу та посиленням інтеграційних процесів у формуванні нового світового порядку. Висновки дослідження можуть бути використані державними установами для розробки національної та міжнародної політики суверенної Української держави і для становлення її як повноправного суб'єкту міжнародної політики.

Матеріали проведеного дослідження можуть використовуватися з метою підготовки нових навчальних програм і посібників для вивчення сучасної політичної думки з проблем розвитку національних держав.

АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ. Представлені на захист положення і висновки розроблені дисертантом та частково опубліковані в індивідуальних і колективних монографіях, брошурах і статтях, доповідях і повідомленнях на конференціях та "круглих столах". Окремі положення покладені в основу проведених сектором філософії і соціології нації та етносу Інституту філософії НАН України соціологічних (масових і експертних) досліджень по виявленню стану відродження національної свідомості етнічних груп України. Матеріали дослідження лягли в основу наукових доповідей та апробовані на науковій міжнародній конференції, присвяченій 100-річчю еміграції українців до Канади "Українці в зарубіжному світі" (Львів, вересень 1990 р.), на конференції "Людина, побут, культура" (Київ-Переяслав-Хмельницький, жовтень 1991 р.), на теоретичному семінарі "Природа і культура" (Луцьк, травень 1992 р.), "Шляхи розбудови української державності" (Київ, січень 1993 р.).

СТРУКТУРА ДИСЕРТАЦІЇ. Специфіка теми, сформульовані автором мета і завдання дослідження визначили послідовність викладу матеріалу і структуру дисертації. Вона містить вступ, п'ять розділів, висновки і список використаної літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтована актуальність проблеми, що розглядається, подана коротка характеристика її вирішення на сучасному етапі пізнання. Визначається предмет, мета, завдання, дослідження, положення, що виносяться на захист. Сформульовані методологічні основи дисертаційної роботи, проаналізована можливість практичного використання одержаних результатів.

В першому розділі "Методологічні засади визначення поняття "нація-держава" аналізуються різні точки зору до визначення понять "нація" і "держава". Цими взаємопов'язаними поняттями займалися спеціалісти з проблем держави і права, соціології, економіки, політології, історії, біології та етнології. Їхні погляди на дану проблему знаходять відображення у розвитку національних держав, де, в залежності від рівня розвитку, превалує одна з них. Скажімо, для американських дослідників стосовно США поняття "національна держава" не мало ніякого значення, бо американці — це не автохтонне населення, а мігранти з різних частин світу.

Альтернативність думок закладена в самій природі нації, бо ще ніхто з теоретиків не дав їй всеосяжного науково-узагальнюючого визначення. Можна твердо сказати, що скільки маємо дослідників, стільки може бути і підходів до визначення нації. Спробуємо розглянути і згрупувати їх.

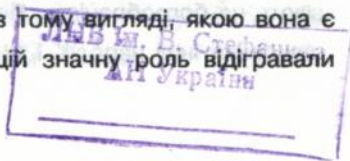
Англійський соціолог Е. Сміт вважає, що нація — це група людських істот, які мають спільні та відмінні характеристики, почуття солідарності, що виникає із спільного досвіду, і проживають на спільній території. Далі він конкретизує, що нація — культурна група із спільною економічною системою і рівними правами. Вона є спеціальним типом етнічної групи, в якій населення економічно і політично однорідне та територіально визначене. Таким чином, підсумовує Е. Сміт, нація складається з трьох величин: теорії, культури, громадянства.

На думку соціолога Е. Баркера, нація — це співтовариство осіб, єдність яких ґрунтується на почутті приязні, спільних традиціях й тієї загальної любові до рідної землі, що називається патріотизмом. Усе це, доходить він висновку, виявляється у по-

чутті спільної участі в успадкованому способі життя і любові до етнічної спадщини, яку він визначає як націоналізм. Згідно визначення німецького соціолога Е. Дюркгейма, нацією називають таку групу людей, члени якої з етнічних чи історичних причин виявляють бажання створити єдину державу і жити, підкоряючись одним законам. З точкою зору Е. Дюркгейма перегукується і думка дослідника з США Д. Широ, який визначає націю через групову солідарність людей, що мають багато спільного (інтереси, звички, спосіб мислення тощо) для створення власної держави. На відміну від поняття "держави", уточнює Д. Широ, поняття "нація" належить до суб'єктивних почуттів її людей.

Висловлюються думки, що нація є сучасним абстрактним поняттям. Американський політолог Г. Моргентау стверджує, що нація не є емпіричною річчю, оскільки це абстракція з індивідів, які мають певні характеристики, спільні для них, що і робить їх членами однієї нації. Але, разом з тим, будучи членом однієї і тієї ж нації, спільно думаючи, почувуючи та діючи, індивід належить до церкви, соціального чи економічного класу, політичної партії, сім'ї. Він — людська істота, проста і чиста, яка підкоряється нормам всіх цих страт. Виходячи з цього, Г. Моргентау робить такий висновок: коли ми говоримо емпіричними поняттями про владу чи зовнішню політику певної нації, то ми можемо мати на увазі владу чи зовнішню політику певних індивідів, які належать до тієї самої нації.

Деякі автори (Ю. Каменка, Ед. Еллінек та ін.) твердять що нації утворились завдяки історичній випадковості і є результатом різних факторів, не пов'язаних один з одним "залізною" необхідністю. Протягом своєї історії люди не завжди усвідомлювали свою належність до певної нації в тому вигляді, якою вона є нині. У формуванні сьогоднішніх націй значну роль відігравали

завойовницькі війни, які змішували народи та сприяли їх добровільному чи насильницькому переміщенню з однієї території на іншу.

Оригінальною можна назвати думку американських дослідників С. Хакслі й А. Хеддока, що нація — це співтовариство, яке об'єднує оманлива думка щодо свого походження і спільна антипатія до сусідів. Виходячи з історичної практики взаємовідносин між народами, має право на своє існування й твердження, що нація — це будь-яка біо-етнічно змішана спільність людей, дійсно ображених іноземною владою чи вважаючих себе такими і відповідно формуючих свою колективну поведінку (Х. Уелс) або спільнота, яка має тільки морально-національні обов'язки.

Вищенаведені визначення нації можна доповнити і означеннями українських та російських дослідників початку ХХ ст. Так, Е. Мейер в своїй книзі "Теоретические и методологические вопросы истории" (1904) писав, що національність не обов'язково базується тільки на племінній єдності чи родинних зв'язках по мові, звичаям, релігії і ін. між членами однієї чи декількох людських груп. Продовжуючи цю думку, він писав, що нації не є в історії чимось готовим і простим, а, навпаки, здаються надто складними витворами історичної еволюції. Національність базується на волі, тобто на ідеї: одну національність створюють ті людські групи, що виражають свою волю до єдності, для досягнення якої вимагається активність, зусилля волі, відрізняючи тим самим національність від племені.

Воля, як характерна і основоположна ідея нації, була сприйнята і Д. Донцовим, який вважав, що європейські народи заслуговують на богообраність, бо змогли сконцентрувати свою волю і підкорити інші народи. І українська нація, на його думку, мусить

усвідомити, що її ідея, коли хоче перемогти, повинна бути яскравою, себто виключати будь-яку іншу, базуватися не на частковому, а на повному запереченні чужої. А для того ця ідея повинна бути всеосяжною, тобто, по-перше, вона має перейняти цим поняттям влади, надлюдністю і територією, а по-друге, надихати таку форму господарства, яка б дозволила їй піднести "благоустрій" країни під своєю хоругвою, потроїти велич моральних і фізичних сил країни у порівнянні з її теперішнім станом. Наведені приклади вказують на неоднозначність і певну суперечливість підходів дослідників до визначення суті нації. Незважаючи на різноманітність формулювань цієї сутності, в кінцевому підсумку можна сказати, що соціально-політичні тенденції розвитку націй і національних відносин значною мірою залежать не від визначення характерних рис такого складного соціального явища як нація, а від вирішення проблем міждержавних взаємовідносин в світовому масштабі. І саме тому ті національні спільності, які з тих чи інших причин не мали своєї державності, досягнувши її, будуть поводитись по відношенню до інших виключно в термінах національної політичної незалежності.

Намагання довести, що національні спільності, які знаходяться на нижчому щаблі свого соціально-економічного і культурного розвитку, детерміновані біологічною фатальністю, вказує тільки на зверхність одних по відношенню до інших. Отже, у визначенні поняття "нації" абсолютизуються чи психічні особливості, чи культурна або етнічна специфіка, чи історико-економічні процеси. Все це вказує на те, що такий феномен як нація не є чимось сталим, а постійно знаходиться в динамічному розвитку від початку формування до розпорошення окремих її груп на окремі національно-державні території. Таким чином, на історичній

арені як політичний чинник діє не нація, а скоріше держава, що має ту чи іншу національну специфіку.

З цього приводу досить влучно висловився американський соціолог А. Анджелопулос, стверджуючи, що несприятливі умови розвитку окремих національних спільнот зумовлені не "природою речей", а силою політики, тобто політичною і економічною їх залежністю від сильних національних держав, які тримають ці народи поза орбітою світового поступального руху. Оскільки мова може йти не стільки про націю, а скоріше про національну державу (етнічно строкату), то і самі визначення нації, на його думку, втрачають своє значення для соціально-політичних тенденцій взаєморозуміння на світовій арені.

Саме політичний аспект функціонування національних держав призвів до двох протилежних вимірів їх сучасного і майбутнього існування: націоналістичного і космополітичного.

В другому розділі "Націоналістичні і космополітичні тенденції в розвитку національних держав" пропонується аналіз вказаних тенденцій у функціонуванні національних держав та в їх взаємовідносинах. Альтернативність цих тенденцій закладена в інтернаціоналізації національного питання як соціумного факту.

Перший підхід ґрунтується на тому принципі, що кожний народ має право на суверенність, яка, в свою чергу, становить основу конфліктності між народами, бо практично не можна примирити різні націоналізми. Минулі й сучасні міжнаціональні протиріччя і конфлікти дають підставу стверджувати, що націоналізм є дійсно неперевершеним чинником міжнаціонального розбрату.

Однорумці другого підходу, на відміну від прихильників першого, заперечують право на національну суверенність. Особливо це стосується політичних еліт держав, які досягли економічної та

культурної вищості, що й дає їм підстави пропагувати космополітичні цінності для інших народів.

Свого часу В. Соловійов підкреслював, що відношення людини до народності визначається у суспільній свідомості двома поглядами: націоналістичним і космополітичним. Суть останнього він трактував як прагнення людей вважати народність тільки натуральним фактом, позбавленим будь-якого морального значення, тобто відсутністю у окремої людини зобов'язань до народу як такого (ні до свого, ні до чужих), а тільки до конкретної людини, особи без національних відмінностей. Далі він продовжує, що історія всіх народів — давніх і нових — які мали прямиий вплив на долю людства, говорить про те, що всі вони в епоху розквіту і величі відчували своє значення, стверджуючи власну народність не в ній самій, а в чомусь узагальненому, наднародному, чому вони вірили, послуговувались і здійснювали у своїй творчості — національній по джерелу та способу вираження, але дуже універсальній по змісту і предметним результатам. Ця космополітична тенденція у розвитку народів продовжує існувати і в сучасний період, бо той чи інший етнос в своїй предметній універсальній діяльності сягає більшої висоти та виходить за рамки національного, що змушує його оперувати космополітичними цінностями. Саме вони кладуться теоретиками в основу створення нового світового порядку. З одного боку, продовжується процес подальшої концентрації і централізації капіталу, а з другого — виникає потреба "зламати" існуючі національні кордони, які заважають такій концентрації. Без постійної централізації капітал не може продовжувати своє існування. К. Маркс відмічав як позитивні, так і негативні аспекти такої централізації. Він, зокрема, підкреслював, що буржуазний період історії покликаний створити матеріальний базис нового світу: з

одного боку, розвинути світові відносини, які базуються на взаємозалежності всього людства, а також засоби спілкування між ними, з іншого — розвинути продуктивні сили людини та забезпечити зростання матеріального виробництва, прискорити процес опанування природою за допомогою науки. Буржуазна промисловість і торгівля створюють ці матеріальні умови нового світу, "подібно до того, як геологічні революції створили поверхню землі".

В процесі творення нового світового порядку зацікавлені не тільки розвинуті держави, що певною мірою "переступили" національні кордони, а й слабо розвинуті народи і держави, які відчують потребу в економічній інтеграції для підвищення свого добробуту. Така необхідність дає можливість прихильникам космополітизму вбачати майбутнє як втілення їх ідей у соціумну практику. Космополітичні умови розвитку народів закладені в інтенсифікації процесу економічної інтеграції, бо політична інтеграція — складний і неоднозначний процес у реаліях сьогодення. Доступність економічної інтеграції полягає у підсиленні національних економік на взаємовигідних умовах. Вона сприяє подвійній лояльності відносин як між національною державою, так і ширшим союзом, блоком різних держав. Розроблюючи теорію космополітичної єдності національних держав, окремі автори доходять висновку, що її результатом повинна стати соціальна асиміляція. Називаються і передумови такої єдності, а саме: взаємна толерантність культур, узагальнені позиції міждержавної політики, дружні контакти урядів і їх поважних представників, які виражають інтереси різних національних держав. Але, з іншого боку, транснаціональні цінності сприяють і універсалізації життєдіяльності народів, викликаючи природний національний спротив.

Футурологи Д. Нісбет і П. Абурден, наприклад, відмічають, що внаслідок економічної інтеграції відбувається процес космополітизації у сфері споживання, тобто наші стилі життя стають все більш подібними. Однак існують, безперечно, і ознаки того, що посилюється тенденція масової протидії — реакція на одноманітність, бажання зберегти унікальність власної культури і мови, протидія іноземному впливу.

Процес європейської інтеграції народів засвідчує, що космополітичні ідеї і цінності, незважаючи на націоналістичний спротив, можуть втілитися в життя. Маються на увазі вже ті перші кроки, які зроблені національними державами Західної Європи для створення єдиного економічного ринку, де перестають відігравати свою роль географічні кордони та законодавча сила національних урядів. Перемога космополітичної тенденції у розвитку західно-європейських країн вказує, на думку Р. Шавана, на те, що націоналізм все більш стає ліберальним і здатним забезпечити міжнаціональні стосунки. Незважаючи на необхідність регіонального об'єднання, все ж таки немає підстав вважати, що космополітична тенденція має превалювати, бо інтеграційним процесам протидіють національні інтереси кожної окремої спільності, а деякі національно-державні утворення внутрішньо не зовсім зінтегровані з точки зору міжнаціональних відносин.

Багато західних політологів і соціологів сумніваються в тому, що на даному етапі розвитку людства проблеми міждержавних відносин вже вирішені та усунені всі причини для розпалювання національних і расових конфліктів, бо їх постійне виникнення у двадцятому столітті свідчить про двоваріантність: це протиріччя між суверенними державами та існуючими ідеологіями. Не дивлячись на те, що в галузі освіти і культури робиться дуже багато

для зменшення міжнаціональної напруги, реальність показує посилення монополістичної конкуренції, яка відбивається на національних інтересах та підсилює несприйняття народами один одного, збуджуючи націоналістичні тенденції. Групові інтереси як в політиці, так і в економіці, чітко вирізняються в сфері національного, расового і релігійного розподілу. Деякі автори доходять висновку про необхідність розробки механізму управління сьгоднішніми націоналістичними тенденціями, бо інакше, як вважає К. Дейч, це може призвести до руйнування існуючої форми єдності, оскільки націоналізм не може деполітизуватися сам по собі, часто приймаючи месіанську форму.

М. Бердяєв вважав, що націоналізм і месіанізм стикаються і змішуються, бо перший, в своєму позитивному утвердженні, в моменти виключного духовного піднесення переливається у месіанізм. Він стверджував, що месіанська свідомість не є націоналістичною за характером і глибоко протилежна націоналізму, бо це — універсальна свідомість. Разом з тим, націоналізм претендує на унікальність, а месіанізм — на універсальність національної господарської діяльності, політичного устрою, цінностей культури, що, в свою чергу, є запереченням цінностей інших народів або ж нав'язування своїх.

В міру просування людства шляхом прогресу національні держави стають все більш залежними одна від одної, виявляючи, разом з тим, позитивні і негативні сторони взаємовідносин, а постійне збудження конфліктів і недосконалість їх політичного врегулювання призводить до посилення національного егоїзму, який проявляється у формі націоналізму.

Сучасні технологічні успіхи, поляризуючи народи, разом з тим стають основою для їх інтеграції, створюючи єдиний економічний простір. Однак поділ на бідних і багатих провокує

конфліктність на міжнаціональному і етнічному ґрунті як всередині окремих поліетнічних держав, так і на міждержавному рівні. Пошуки шляхів політичного врегулювання взаємовідносин між державами мають суперечливий характер, бо різні підходи піддаються обґрунтованій критиці з боку опонентів стосовно бачення майбутньої єдності людства. Мається на увазі соціально-політичне реформування з позицій європеїзму і атлантизму. З одного боку, проголошується важливість атлантичної єдності, в якій європейським країнам нав'язуються американські політичні і культурні цінності, а з другого — намагання європейців розв'язати власні проблеми своїми силами та створити антиамериканський блок народів, де б превалювали ідеї європейського націоналізму всупереч американському месіанізму.

Таким чином, в соціально-політичних відносинах між народами різних регіонів в близькому майбутньому будуть зберігатися як космополітичні, так і націоналістичні тенденції. Їх пріоритетність в значній мірі буде залежати від вирішення економічних проблем національно-державних спільностей, що повинно сприяти виробленню політичних механізмів їх взаємодії як рівних партнерів нового економічного порядку.

В третьому розділі "Теоретичні обґрунтування наднаціональної єдності людства" розглядаються гіпотетичні засади наднаціональної консолідації людства. Незважаючи на протилежність політичних настанов і інтересів, економічна інтеграція набирає сили, стає необхідною умовою для розвитку кожної національно-державної спільності. Однак в залежності від політичних орієнтацій і мети конкуруючих угруповань, на сучасній політичній арені цей процес знаходить різні пояснення. В теоретичному його обґрунтуванні можна чітко визначити два підходи: федеральний і функціональний. Як правило, і один, і другий, не дивлячись на

притаманні їм протиріччя, вважають націоналізм головною перешкодою на шляху до інтеграції сучасних суверенних держав. Щоправда, слід зауважити, що вже саме поняття "інтеграція" у деяких дослідників викликає заперечення, і вони пропонують замість нього вживати поняття "кооперація". Прихильники цієї заміни обґрунтовують це тим, що остання в принципі можлива в тому випадку, коли будуть співпадати інтереси суверенних держав, тобто вони, з одного боку, віднайдуть умови для кооперування, а з іншого — зможуть самостійно координувати свою політику. Захисники жорсткої інтеграції націй висувають свої контраргументи і запевняють, що ідеологія міжнародної кооперації є чистою утопією, оскільки без певних сильних політичних і економічних заходів неможливо перебороти націоналізм сучасних націй.

І все ж більшість теоретиків Заходу, які відстоюють космополітичну тенденцію, запевняють в необхідності і реальності політичної та економічної інтеграції для вдосконалення міжнародних відносин в майбутньому, пропонуючи різні форми і методи реалізації такої інтеграції. При цьому розробка механізму інтеграції представлена як на внутрішньому, так і зовнішньому рівнях. Зокрема, виробляються рекомендації для внутрішньої інтеграції таких поліетнічних країн, як Індонезія, Бельгія, Нігерія, Канада та ін., де спостерігається багатоманітність мов, культур, релігій та етнічна строкатість. Що ж до міжнародної інтеграції, то вона розглядається як політична і економічна єдність таких регіональних та міжрегіональних об'єднань, як Європейське співтовариство (пригадаймо ідею Середньої Європи, об'єднаної під егідою німецької нації), Східно-Африканська і, навіть, Атлантична єдність, очолювана США.

Одним з теоретичних обґрунтувань такої єдності є концепція федералізму, прихильники якої вважають, що проблема політичного об'єднання національних держав буде вирішена, якщо всі народи почнуть використовувати запропонований федералістами механізм. Федералісти дотримуються думки, що нова спільність народів зможе ґрунтуватися на політичних принципах в межах формальної федеральної конституції. Для забезпечення життєздатності такої міжнародної спільності виникає необхідність у створенні цілої низки федеральних інститутів, до складу яких будуть входити мілітарні і поліційні сили, а також загальна законодавча влада.

Прихильники федералістського підходу недооцінюють те, що ринкові відносини (незважаючи на їх високий рівень серед розвинутих держав), ігнорують постійне посилення конкуренції (наприклад, між Америкою і Японією за ринки збуту), призводячи, як правило, до зростання національного егоїзму в міждержавних стосунках. Нехтуючи реальними взаємовідносинами, федералісти все ж таки намагаються відстояти можливість створення політичного механізму, який би спромігся інтегрувати народи спочатку за окремими ознаками — спорідненість мови, культури, географічної близькості — не враховуючи існуючі державно-територіальні кордони. Вказані ознаки, на думку федералістів, є базою для створення єдиного федерального уряду і функціонування на новій основі суб'єктів федерації. Відповідно федералісти в своїй регіональності передбачають перегляд існуючих національно-державних кордонів на етнічних принципах, що, на їхню думку, може сприяти і поліпшенню міжнаціональних відносин в цілому. Г. Джекобсон, критикуючи прихильників ідей міжрегіонального федералізму, висловлює слушну думку, що вони намагаються створити не нові міждержавні ор-

ганізації, які б сприяли стабілізації міжнаціональних відносин, а нові етнодержавні утворення, які ще більше загострять існуючі між ними територіальні претензії і не призведуть до подальшого гармонійного розвитку національних держав. Оскільки теоретики федералізму наголошують на політичних аспектах вирішення проблем взаємодії національних держав, то їх модель майбутнього регіонального об'єднання базується на гегемонії однієї з націй, що, в свою чергу, сприятиме підбуренню, скажімо, європейських націоналізмів. Разом з тим, федералісти намагаються довести, що націоналізм, як політична свідомість народів, втрачає свою силу в процесі універсалізації соціально-культурних цінностей. Відповідно цьому робиться висновок, що універсальність, а точніше, уніфікованість стилів життя народів, сприятиме забезпеченню нових взаємовідносин між народами тільки політичними методами. Так, Дж. Несбіт і П. Абурден в своїй книзі "Мегатенденції 2000 р. Нові тенденції на 1990-ті" (1990 р.) зауважують, що відродження культурно-мовного націоналізму не вступає у протиріччя з процесом уніфікації стилів життя і взаємозалежності народів, не заважає збагнути значимість глобальних проблем і сприйняття загальнолюдських цінностей.

Разом з тим, усвідомлення "зовнішнього світу" в цілому повертає свідомість народів до національних традицій (релігій, мов, культур, ідеологій), які виходять з джерел їх власного світу. Таким чином, процес інтеграції на федеральних засадах не може оминати відродження націоналістичних тенденцій в міжнаціональних і міжетнічних відносинах, оскільки вони є природними для кожного народу і знаходять відображення в історичній пам'яті, становленні державності і постійному відстоюванні своєї незалежності, в багатстві унікальних національних символів.

Іншою концептуальною схемою, яка намагається подолати націоналістичні тенденції в міжнародних відносинах, є теорія функціоналізму. Як відмітив Е. Хаас, функціоналізм не має якогось єдиного пророку і не може виступати священним писанням, а тим більше догмою. Це ідеологія, яка намагалась цілковито змінити форму і суть міжнародного життя, маючи багатьох захисників та послідовників, починаючи з 1870-х років. Власне функціоналізм Е. Хаас намагається співставити з загальною теорією міжнародної інтеграції. В чому ж різниця підходів функціоналістів і федералістів стосовно розв'язання проблем міжнародних відносин і визначення соціально-політичних тенденцій розвитку національних держав? На думку Е. Хааса, функціоналісти зацікавлені в з'ясуванні таких аспектів людських потреб і бажань, які існують в реальному житті, але не пов'язані з політикою. Вони запевняють у тому, що можна вирахувати технічні, "несуперечливі" аспекти урядової поведінки і на них розвинути більш широку мережу міжнародних інституційних взаємовідносин між народами для найповнішого задоволення їх потреб. В своїй книзі "Переплетіння надії. Американське зобов'язання і світовий порядок" (1969) Е. Хаас стверджував, що нації, як і індивідууми, знаходяться у павутинні зв'язків, які можуть бути бажаними і небажаними, навмисними і випадковими. Проте вони вимагають від націй створювати окремі міжнародні інститути, щоб упоратися, наприклад, з епідеміями, сприяти міжнародному листуванню, підтримувати мир.

Вирішенню цих проблем в значній мірі заважає ізоляціонізм національних урядів, які, нехтуючи інтересами всього людства, більше займаються власними проблемами. В книзі "Після національної держави. Функціоналізм і міжнародна організація" (1968 р.) Е. Хаас писав, що нація — це соціально мобілізований ор-

ганізм індивідів, що виявляється у наявності тільки йому притаманних рис, відмінний від сторонніх, який намагається створити чи підтримати свою національну державу. Націоналізм є системою віри, за допомогою якої люди намагаються узаконити пошук своєї унікальності і автономності, інакше кажучи — це міф розкошуючих націй.

З метою подолання негативних наслідків націоналістичного світосприйняття і пов'язаних з ним політичних конфліктів, пропонується вирішувати їх в рамках функціоналістської теорії. Функціоналісти прогнозують розвиток у майбутньому двох головних тенденцій історії формування та розповсюдження політичної влади — це зростання технології і бажання народів досягти вищих стандартів матеріального добробуту.

Однак складність і протилежність думок щодо взаємодії між народами у сучасному світі відбивається на ідеологічних інтересах різних соціальних груп у національних державах. Деякі автори досить аргументовано доводять, що перешкодою на шляху більш-менш повної інтеграції були і залишаються національні уряди з їх бажанням відігравати провідну роль на світовій арені. Відповідно ідеї і функціоналізму, і федералізму можуть бути втілені в практику, якщо національні держави знехтують своїм суверенітетом та створять полінаціональну соціальну систему. При цьому функціоналісти намагаються довести, що тільки їх принципи можуть бути покладені у фундамент нової наднаціональної спільності. Наприклад, Р. Харрісон стверджує, що оскільки функціоналізм по своїй суті є не політичним, а економічним принципом інтеграції національних держав, то він зводить нанівець значення державних кордонів, разом з тим задовольняючи потреби народів і зближуючи їх інтереси. Саме на базі співпадання інтересів національних держав створюється їх при-

родна спільність, яка сприяє гармонізації почуттів і соціально-психологічних характеристик. Таким чином, Р. Харрісон вважає, що на сучасному етапі тільки економічна інтеграція націй може бути єдиним методом для вирішення міжетнічних проблем як всередині національних держав, так і на міждержавному рівні.

Доводячи, що принципи функціоналізму є єдино правильними у вирішенні соціально-політичних проблем міжнаціональних відносин, його адепти вказують на слабкість принципів федералізму. Так, федераліст Р. Маккей вважає, що реальний економічний і соціальний прогрес, наприклад в Європі, може бути досягнутий лише за умов створення сильної політичної влади. В той же час згадуваний вже Р. Харрісон вказує на протиріччя федералістської теорії щодо практичних можливостей політичного вирішення взаємовідносин між національними державами, зауважуючи, що федералісти, з одного боку, обстоюють незалежність національних урядів, а з другого — вимагають передачі їх функцій наднаціональним інститутам.

Слід відзначити і специфічність застосування принципів функціоналізму, яка полягає в тому, що вони плануються тільки для високорозвинутих національних держав і характеризуються плюралістичною соціальною структурою, низьким рівнем ідеологічних стереотипів та політичних упереджень. Слабкорозвинуті ж нації, навпаки, все ще дуже зацікавлені у створенні суверенних національних держав, а це, в свою чергу, вимагає авторитарного керівництва і навіть однопартійної політичної структури.

Республіки колишніх багатонаціональних держав (СРСР, Югославія), які здобули незалежність внаслідок розпаду останніх, проголошуючи багатопартійність, демократичність, політико-ідеологічний плюралізм, все ж не підпадають під принципи функціоналізму, незважаючи на їх прагнення до регіонального

об'єднання. Перешкодою на шляху до їх кооперації часто стають національні амбіції та політичні міркування, що заважає успішності економічної інтеграції в різних її формах.

Отже, впевнено визначити, які принципи соціально-політичних тенденцій розвитку націй і національних відносин будуть превалювати — федералістські чи функціоналістські — очевидно неможливо. Скоріше можна припустити, що в одних регіонах візьмуть гору окремі федералістські принципи, в той час як в інших — функціоналістські. На даному етапі розвитку людства не може бути й мови про якесь світове об'єднання, адже поки існує нерівність в економічному, політичному та культурному рівнях, будь-яке об'єднання буде вигідне лише тим, хто досяг у цих сферах вищості і зацікавлений в процесах об'єднання як своєрідній замаскованій формі нав'язування слабшим своєї політичної і економічної волі.

Крім вищезгаданих теорій, соціально-політичне об'єднання прогнозується і в межах діяльності багатонаціональних корпорацій (транснаціональних, глобальних), які зможуть, на думку західних теоретиків, подолати прагнення національних держав до суверенного розвитку. Багатонаціональна корпорація подається як "нетериторіальна транснаціональна організація", на зразок церкви, що діє не політично, а за рахунок розширення ринків і забезпечення прибутків своїм акціонерам. Згідно твердження К. Холсті, складові частини багатонаціональної корпорації незалежні, хоча і пов'язані між собою фінансовими та особистими зв'язками. Ця незалежність окремих підрозділів багатонаціональної корпорації дає можливість впроваджувати гнучку політику з метою отримання максимальних прибутків.

Інтегративні процеси, що відбуваються між національними державами, повинні прискорюватись внаслідок діяльності бага-

тонаціональних корпорацій, бо останні, як підкреслюють окремі автори, зможуть цілком перебудувати економічні і політичні принципи взаємостосунків між цими державами. Скажімо, на думку О. Тоффлера, багатонаціональна корпорація — це сила, яка нівелює політичну та економічну діяльність національних держав, бо займається науковими дослідженнями в одній країні, виробляє окремі компоненти в іншій, збирає все в третій і продає вироблені товари в четвертій, а зайвий прибуток вкладає в п'ятій, керуючи своїми філіями в багатьох країнах. Така все-сильність багатонаціональної корпорації дає їй можливість рухати мільярди через національні кордони, сприяти розгортанню нових технологій і робити все це в обхід національних урядів. Таким чином, констатує О. Тоффлер, на сцену глобальної політики приходять нові актори, які значно применшують роль та владу національних урядів і їх держав. Однак не всі дослідники поділяють думку американського політолога П. Дракера, що "багатонаціональна корпорація — це єдиний інститут, здатний створити дійсне економічне співтовариство, яке переступає національні кордони і, разом з тим, поважає національний суверенітет та місцеві культури".

Так, американські багатонаціональні корпорації у своїй соціальній політиці не вважають за потрібне рахуватись з національним законодавством країн, де вони мають вплив і протидіють тим законам, які зачіпають їх інтереси. Багатонаціональні корпорації досить владні і мають неабияку силу, з тим, щоб тиснути на національні уряди, нав'язувати їм свої умови в торгівлі та податковій політиці. Найбільш могутні з них можуть також в своїх інтересах впливати і на американський уряд, щоб останній запровадив жорсткі санкції, які б обмежували проникнення конку-

руючих з ними західноєвропейських і японських корпорацій на внутрішній ринок Америки.

Основне завдання багатонаціональної корпорації — всіма силами і засобами збільшувати свої прибутки, не рахуючись з інтересами країн, які її приймають. Новий рівень зростання продуктивних сил змушує багатонаціональні корпорації шукати інші форми і інші ринки виробництва та збуту своєї продукції, що означає розробку гнучкої політики для створення соціальних, політичних, економічних і юридичних умов збільшення капіталу. Їх стратегічна мета — виробляти товари та послуги, реалізовувати прибуток в масштабі всього світу і таким чином централізувати владу в своїх руках. З цією метою багатонаціональні корпорації контролюють відтворення кваліфікованої робочої сили, її розподіл, а також створення керівної еліти, яка б захищала їх інтереси перед національними урядами. Вони зацікавлені в таких менеджерах, які були б однієї національності з головною фірмою, і при конфліктних ситуаціях з місцевою владою захищали б інтереси країни — засновниці корпорації.

Таким чином, багатонаціональні корпорації не лише не зацікавлені у суверенності національних держав, а, навпаки, всіма засобами намагаються поставити їх у залежність від іноземного капіталу, що, в свою чергу, загострює протиріччя у економічній, політичній і культурній сферах життя народів. О'Флаерті, один з політичних діячів Ірландії, писав, що багатонаціональні монополії насаджують масову культуру, яка підриває національну самобутність ірландців. Існує небезпека перетворення Ірландії в духовну пустелю, у ринок збуту найдешевшої продукції американської індустрії і культури.

З різних статистичних даних випливає висновок, що багатонаціональні корпорації ігнорують самобутні інтереси великих та

малих націй, стають господарями природних багатств і спрямовують їх економічний розвиток у вигідному для себе напрямку. Маневруючи економічними важелями, багатонаціональні корпорації стають врешті-решт владними політичними організаціями, які визначають соціально-політичні тенденції розвитку залежних національних держав.

Підсумовуючи вищесказане, доходимо висновку, що в сучасному світі протистоять одна одній тенденції об'єднання людства і ствердження національних держав, які плекають свою етнічну унікальність. Отже, національний і наднаціональний виміри існування людства залишаються головним протиріччям його подальшого розвитку.

В четвертому розділі "Наднаціональні цінності і етнополітичний ренесанс" показується, що, незважаючи на все більше проникнення елементів доктрини наднаціоналізму у світову політику, етнополітичний ренесанс продовжується в різних регіонах світу. Вже зазначалось, що процеси інтеграції і дезінтеграції, які мають місце в сучасних взаємовідносинах між національними державами, породжують намагання теоретиків створити узагальнену модель нового світового порядку. Серед таких моделей обґрунтовується ідея створення "світового уряду", який зможе покінчити з проявами політичного націоналізму на основі засвоєння всіма народами супернаціональних цінностей.

Глобальний світовий уряд при його утворенні повинен створити формально регульований глобальний світ, в якому не будуть домінувати національні держави. Деякі автори припускають, що при створенні світового уряду національні держави все ж існуватимуть, але лише формально, бо найважливіші економічні і політичні функції будуть належати світовій бюрократії. Стосовно ж реальної можливості встановлення і функціонування світового

уряду дослідники називають різні варіанти вирішення цього питання. У свій час Г. Кан, наприклад, запевняв, що встановлення світового уряду можливе лише після розв'язування ядерної війни. Однак існують і більш оптимістичні думки. Так, Д. Кінг-Хіл стверджує, що досягнення науково-технічної революції вже відкинули всі перешкоди для діяльності світового уряду і його засідання можна проводити вже зараз за допомогою багатоканального телебачення.

Незважаючи на різні підходи і прогнози створення світового уряду, із ним все ж таки пов'язується надія на усунення міждержавних конфліктів. Внаслідок його діяльності можна буде досягти поміркованого світового порядку, який буде будуватися на поступовій ерозії національного суверенітету та в подальшому створити високоінституалізований і експансіоністський світовий уряд. Загальне бажання вирішити проблему взаєморозуміння між національними державами дає підстави для створення різних проектів наднаціонального об'єднання. Існує, наприклад, ідея створення нового світового інституту під назвою "світова гомеостатна система" (СГС). Автор теорії нового світового інституту Е. Ласло заперечує його подібність до світового уряду і вважає, що він буде являти собою "милосердну диктатуру технократичної еліти". СГС, на думку автора, повинна мати таку військову силу, якої не було в розпорядженні ООН. Якщо і залякуючої сили СГС буде недостатньо для постійного шантажування всього світу, вона, однак, буде мати більшу ядерну силу, ніж кожна окрема національна держава. Одним словом, як світовий уряд, так і СГС, повинні мати в своєму розпорядженні потужний військовий потенціал, що дало б можливість попереджати будь-які міждержавні чи міжнаціональні конфлікти.

Оскільки створення світового уряду вважається утопічним проектом, то деякі дослідники наполягають, що легше такі уряди створювати на регіональному рівні, бо там набагато легше позбуватися політичного націоналізму, пропагуючи супернаціональні цінності. Ще в 1968 році висловлювались думки, що ідеологія супернаціоналізму повинна стати надбанням всіх народів Європи. Наприклад, один із авторів книги "Умови світового порядку" (1968) Лорд Гледвін писав, що виникнення супернаціональної влади в Європі змогло б стати прикладом для інших регіонів, які досі не дуже поділяють супернаціональну концепцію.

Як би не обґрунтовувалась ідея супернаціональної єдності, але сьогодні з його реальними протиріччями показує, що йде боротьба наднаціональних цінностей, скажімо, на європейському і атлантичному рівнях. Г. Моргентау, наприклад, зазначає, що для створення атлантичного союзу націй за допомогою об'єднання національних суверенітетів в одну світову державу необхідно взагалі скасувати міжнародні відносини як такі. Причому, на думку іншого автора, Р. Костелянца, в такому союзі головна роль буде належати відповідно США, які знаходяться на краю західного світу і займають командну позицію. Таким чином, стверджується думка, що все, що відбувається в цій найбільш розвинутій з націй, можливо відбудеться й у всьому світі.

Отже, прибічники атлантичної єдності розглядають європейські нації як складову частину більш широкого світового об'єднання, а європейці в той же час виступають проти американської гегемонії на континенті. В свою чергу, теоретики атлантичної єдності виступають проти зміцнення інтегративних процесів в Європі, бо передбачають зміцнення європейського політичного націоналізму, який буде протистояти американській гегемонії.

І все ж ідеологія супернаціоналізму та проголошені прибічниками наднаціональної єдності цінності залишаються в царині ідей і ідеалів. Зусилля агресивного націоналізму, який розповсюджується в наднаціональних формах, фіксується в утворенні пан-національних рухів, таких, як пан-американізм, пан-африканізм, пан-славизм. Такого типу супернаціональна єдність базується на культурно-політичних тенденціях, спорідненості мов, расових прикметах чи просто географічній близькості. Можливо, що в далекій перспективі людство буде рухатись в напрямку до об'єднання і прийняття наднаціональних цінностей, відмовляючись від національних. Але в такому випадку всі суб'єкти майбутнього світового співтовариства повинні пройти стадії становлення громадянського суспільства.

Зрозуміло, що шлях до громадянського суспільства для багатьох національних держав, в яких ще донедавна був чи й зараз існує тоталітарний режим, є складним і тривалим. Для цього необхідні кардинальні зміни як всередині цих держав, так і оточуючого світу по відношенню до них. Національно-громадянська свідомість повинна досягти вищих щаблів для інтернаціоналізації системи суспільно-політичних відносин і створення нових соціально-політичних інститутів, які б впроваджували цивілізовані форми та засоби практичної діяльності. Спільні гуманістичні цінності могли б сприяти формуванню нових стосунків між національними державами.

У розділі "Соціально-політичні тенденції розвитку української суверенної держави" йдеться про те, що утворення нових державно-політичних суб'єктів світової цивілізації змушує останніх шукати власний шлях утвердження своєї суверенності і місця в межах вже існуючих міждержавних об'єднань. Перед українською державою постає безліч проблем в зв'язку з вибо-

ром своєї майбутньої долі у світовому процесі. На яких же засадах будувати свою соціально-політичну єдність і форми взаємовідносин з іншими національними державами? Шукати її в минулих соціально-політичних інститутах чи запозичувати сучасний, але чужий досвід?

З історії відомо, що сліпе копіювання чужого досвіду негативно впливало як на самосвідомість окремої особи, так і етносу в цілому. Окремі періоди боротьби за державність не виробили у українського народу чітко означеної моделі державного будівництва. Українські дослідники в Канаді відмічають, що бездержавність України позначилась і на самосвідомості іммігрантів, які намагались не тільки зберегти пам'ять про предків, але й свій ідеал України як вільної незалежної держави у Східній Європі.

Сучасні численні партії і рухи України намагаються виробити свої дороговкази для молодої держави, не завжди, проте, виважено ставлячись до традицій і соціально-політичних реалій сучасного світу. Ще М. Драгоманов попереджав, що "український напрямок, як і всі національні, грішить не тільки романтизмом, але й романтично-археологічним разворохом старовини, яке наносить багато каліччя народному уму і чоловічому чуттю і задержує у середині народу дух поступу і самокритики". "Щоб добитись чого-небудь, — підкреслював він, — і щоб стати у щирій пригоді народу, український напрямок мусить не тільки взятись за кріпку працю, тверезу і в прост обчислену на те, щоб одвітати уже видній потребі народу; вийти з старих народно-патріархальних форм бити і ідей, щоб першим ділом поставити не народність для народності, а соціальний, економічний і культурний чоловічий поступ народу, для чого народна мова і форма пропаганди мусять бути тільки практичнішою одежею, а не метою". З цього приводу продовжуються суперечки і в кінці ХХ ст.,

коли Україна стала юридично незалежною країною, стикаючись постійно як з внутрішніми, так і зовнішніми проблемами.

Інакше кажучи, національна ідея, виражена в ідеології націоналізму, повинна використовуватись не на шкоду самому народу. І слушно зауважує І. Багрянний, що націоналізм як організована форма політичної дії з певним змістовим наповненням українською національною ідеєю після історичної перевірки разом з подібними "ізмами" сплюндрував цілий світ й Україну, дістав присуд історії та мусить зійти з арени. Тим більше, що він виступає як речник не цілого українського народу, а лише певного середовища. І сьогодні існують певні партійні угруповання, які, проповідуючи націоналістичні ідеї, намагаються в такий спосіб відродити національну ідею. Із-за своєї ідеологізованості вони нагадують більше сектантські групи, ніж реальну політичну силу, яка може розробити соціально-політичну програму розвитку України в сучасних умовах взаємозалежності національних держав.

В сучасних умовах політики України розділились на два умовних табори. Якщо одні вважають, що програмувати соціально-політичний розвиток необхідно на традиціях минулих епох, то інші, навпаки, швиденько намагаються перехопити досвід розвинутих національних держав. Треба враховувати, що проголошення України політично незалежною державою вимагає розробки таких майбутніх соціально-політичних інститутів, які б забезпечили її входження у союз суверенних цивілізованих держав з широкими взаємовигідними зв'язками. Саме в розробці політичної структури стикаються інтереси партій, рухів та громадських організацій, і при цьому одні вбачають верховну політичну владу у вигляді гетьмана, інші президента, а треті наполягають на парламентській багатопартійній системі. В історії України були

спроби політико-демократичної самоорганізації, як, наприклад, діяльність релігійно-культурних міщанських братств, звеличення політико-правового устрою Запорізької Січі, проголошення "демократичної" гетьманщини і намагання створити свою державність в рамках УНР. Отже, окремі принципи політичного самоврядування можна шукати в традиціях українського етносу, бо розроблялись вони передовими людьми, представниками різних політичних рухів та відповідними владними структурами. Проте вони не знайшли практичного втілення в українському державотворенні, і тому на сучасному етапі перед Україною постають завдання розбудови національного та державно-політичного життя в нових умовах взаємовідносин між державами-сусідами. В зв'язку з цим потрібні і нові політичні структури, і нові політичні концепції.

На жаль, сьогоднішній стан державотворення залишається на рівні декларативності про реформування або бездумної абсолютизації минулого досвіду. Нормальним шляхом до прогресивного розвитку може стати толерантне співіснування багатобарвних політичних течій, бо усяка монополізація тих чи інших традиційних цінностей стає перепорою до пошуку оптимальних соціально-політичних інститутів і розробки відповідної політичної стратегії і тактики. Цілком слушно зауважує Б. Гаврилишин, що немає жодної держави світу, чий досвід підходив би до ситуації в Україні. Скажімо, в Німеччині можна навчитися, — вважає він, — поєднувати інтереси робітництва з економічною логікою, для прискорення економічного розвитку підходить більш за все досвід Південної Кореї і Сінгапуру, а у Швейцарії бажано б ознайомитись з принципами функціонування децентралізованої держави і використання елементів прямої демократії.

Такі елементи досвіду інших держав необхідні суверенній державі, бо, перш за все, треба стабілізувати політично, економічно, етнічно своє суспільство, а вже потім намагатись виступати рівноправним партнером світової політики чи пропагувати наднаціональні цінності для збереження миру і культурних надбань людства.

ОСНОВНІ ПУБЛІКАЦІЇ ПО ТЕМІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Індивідуальні монографії:

1. Націоналізм і нації. — К.: Наук. думка, 1981. — (в співавт.). — 10 д.а.

2. Буржуазная футурология о будущности наций. — Киев: Наук. думка, 1982. — 8 д.а.

3. Абетка політолога. — К.: Школяр, 1996. — 6 д.а.

Розділи в колективних монографіях і збірниках:

4. Національні антагонізми капіталізму \\\ Сучасний капіталізм: суспільство проти особи. — К.: Політвидав України, 1986. — 0,8 д.а.

5. Соотношение социальных и межнациональных отношений \\\ Социальные отношения: познание и совершенствование. — Киев: Наук. думка, 1990. — 1,1 д.а.

6. Відродження національного життя етнічних груп України \\\ Етнополітична ситуація на Україні. — К., 1991. — 0,5 д.а.

7. Национальная обида — атрибут этнической культуры \\\ Человек, бытие, культура. Ч. II. — Переяслав-Хмельницкий, 1991. — 0,2 д.а.

8. Соціально-етнічні традиції і інновації \\\ Природа. Людина. Етнос. Ч. I. — Луцьк, 1992. — 0,2 д.а.

9. Социально-политические тенденции развития национальных отношений \\ Социальные отношения: проблемы и перспективы развития. — Киев: Наук. думка, 1993. — 0,8 д.а.

10. Феномен етнічного ренесансу \\ Етнос і соціум. — К., 1993. — 1,5 д.а.

11. Етнологічні традиції та інновації \\ Природа і етнос. — К.: Наук. думка, 1994. — 0,6 д.а.

12. Этническое самосознание: традиции и инновации \\ Человек и этнос: история и современность. — Киев-Севастополь, 1994. — 0,2 д.а.

13. Життя етносу: соціокультурні нариси. Нариси 6, 7. — К.: Либідь, 1996. — 2,3 д.а.

Брошури:

14. Социальное и национальное в социалистическом обществе. — Киев, 1989. — 1 д.а.

15. Українська діаспора у світі. — К., 1993. — (в спіавт.) — 3 д.а.

Статті:

16. Соціалізм і нації \\ Економіка Рад. України. — 1984. — N 12. — 0,9 д.а.

17. Економічні мотиви української еміграції \\ Трибуна. — 1990. — N 12. (в спіавт.) — 0,5 д.а.

18. В пошуках щастя (українська діаспора) \\ Політика і час. — 1991. — N 3. (в спіавт.) — 0,9 д.а.

19. Українська діаспора: проблеми і перспективи \\ Філософ. і соціол. думка. — 1991. — N 10. (в спіавт.) — 1 д.а.

20. На шляхах відродження. Проблеми етнічних груп України \\ Політика і час. — 1991. — N 17—18. — 0,8 д.а.

21. Сучасні національно-політичні тенденції нашого розвитку \\ Політичні читання. — 1995. — N 3. — 1 д.а. (в спіавт.).

Терміни: 22. Националисты, супернационализм, теория национализма, экстремизм, этничность, этноцентризм, этнонационализм \\
Межнациональные отношения. Термины и определения. Словарь-справочник. — Киев, 1991. — 0,3 д.а.

23. Етнічність, етнічний центризм, оунівська концепція нації, теорії націоналізму, держава і етнос, види націоналізму, естремізм, етнонаціоналізм; рутени, русинізація, супернаціоналізм \\
Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. — К., 1993. — 0,7 д.а.

Ignatov V.O. National State: National and Supernational Measures. A doctor of political sciences dissertation in 23.00.02 - political institutions and processes. Ukrainian National Academy, Institute of State and Law. Kiev, 1996.

The dissertation is a manuscript. A monographs, booklets and scientific articles have been published on the topic of dissertation. A total of 60 publications.

The author worked out the conception of development of national states in national and supernational measures. The main idea of the dissertation is to show that the contemporary national states are correlated and the further their progress will depend from their unity in front of global problems of mankind. The surviving of mankind is closely connected with the creation of supernational institutions and mastering supernational values.

Игнатов В.А. "Национальное государство: национальное и наднациональное измерение". Диссертация доктора политических наук по специальности 23.00.02 — политические институты и процессы. Институт государства и права НАН Украины. Киев, 1996.

Диссертация является рукописью. Монографии, брошюры и научные статьи, опубликованные по теме диссертации. всего около 60 научных работ, около 40 п.л.

Автором разработана концепция развития национальных государств в национальном и наднациональном измерениях. Основная идея диссертация показать, что сегодняшние национальные государства тесно взаимосвязаны и дальнейший их прогресс будет зависеть от их единства перед лицом глобальных проблем человечества. Выживание человечества тесно связано с созданием наднациональных институтов и усвоением наднациональных ценностей.

Ключові слова: нація, держава, національна держава, націоналізм, космополітизм, наднаціоналізм, транснаціональна корпорація, світова держава, світовий уряд.

446791

AB 34.670

U.S. National Academy of Sciences
National Research Council
Washington, D.C. 20540

The dissertation is a monograph. A monograph is a book or treatise on a single subject. A monograph is a book or treatise on a single subject. A monograph is a book or treatise on a single subject.

The author worked out the concept of development of national states in national and supranational systems. The main idea of the dissertation is to show that the contemporary national states are correlated and the further their progress will depend from their unity in front of global problems of mankind. The author's main aim is closely connected with the creation of supranational institutions and mastering supranational values.

Наша В.А. "Национальные государства: национальное и транснациональное развитие". Диссертация доктора политических наук по специальности 23.00.02 — политология институты и процессы. Институт государства и права РАН. Москва, 1998.

Диссертация является диссертацией. Диссертация является диссертацией. Диссертация является диссертацией. Диссертация является диссертацией. Диссертация является диссертацией.

Автоматическая обработка компьютером диссертации. Автоматическая обработка диссертации компьютером. Автоматическая обработка диссертации компьютером. Автоматическая обработка диссертации компьютером. Автоматическая обработка диссертации компьютером.

Ключевые слова: национальное развитие, транснациональное развитие, глобальные проблемы, диссертация, политология, институты и процессы.